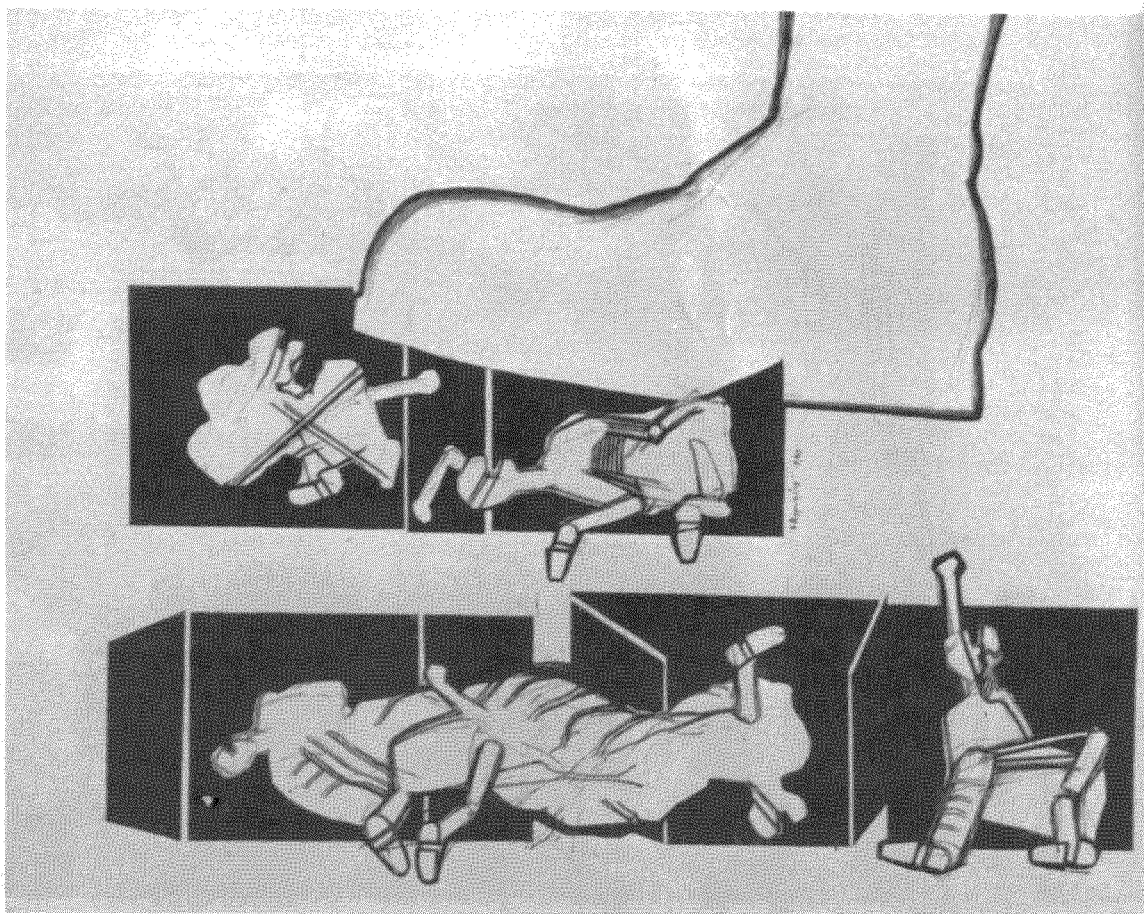

Βαγγέλης Δημητράκας, 1970

Κοινωνική ιδιοκτησία και εμπορευματο-χρηματικές σχέσεις

Εισαγωγή

Η προοπτική μιας άλλης κοινωνίας, πέρα από τον καπιταλισμό, απασχολεί πάνω από δύο αιώνες την προοδευτική σκέψη και τους αγωνιστές του εργατικού κινήματος. Τα εγχειρήματα της Παρισινής Κομμούνιας και της Οκτωβριανής Επανάστασης δημιούργησαν σε εκατομμύρια «κολασμένους της γης» την ελπίδα ότι το όνειρο μπορεί να γίνει πραγματικότητα. Η ιστορία βέβαια απάντησε διαφορετικά. Ωστόσο, παρότι ορισμένοι βιάστηκαν να μιλήσουν για «αποπλάνηση» της ιστορίας, η προοπτική του σοσιαλισμού με την «αναγκασιότητα φυσικού προτάς» είναι σήμερα επίκαιρη περισσότερο από κάθε άλλη φορά. Η τεράστια συγκέντρωση πλούτου σε λιγότερα χέρια, η έκρηξη των ανισοτήτων σε παγκόσμια κλίμακα, τα τεράστια οικονομικά και κοινωνικά αδιέξοδα που δημιουργεί η καπιταλιστική παγκοσμιοποίηση και το νεοφιλελεύθερο μοντέλο διαχείρισης, τα κινήματα διαμαρτυρίας και αμφισβήτησης τύπου Γενόβας και Πόρτο-Αλέγκρε, δείχνουν ότι ένας νέος κόσμος είναι όχι μόνο αναγκαίος αλλά και εφικτός. Το κρίσιμο βέβαια ερώτημα είναι πώς αυτό θα επιτευχθεί; Χρειάζεται να δούμε τι δεν πήγε καλά με τα προηγούμενα εγχειρήματα και κάτω από ποιες συνθήκες η νέα απόπειρα θα είναι βιώσιμη και αποτελεσματική.

1. Σοσιαλιστικά οράματα και αξίες στις νέες συνθήκες

Η σοσιαλιστική θεωρία γεννήθηκε ως κίνημα αμφισβήτησης και κριτικής στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής και στην αστική κοινωνία. Με τη συμβολή των κλασικών του μαρξισμού μετασχηματίστηκε σε κοσμοθεωρία της «κοινωνικής ατελειθέρωσης» της μισθωτής εργασίας και κατάργησης της εκμετάλλευσης, της καταπίεσης, της ανεργίας και της φτώχειας. Σήμερα τα σοσιαλιστικά κινήματα, έχοντας ένα πλούσιο απόθεμα εμπειριών και λαμβάνοντας υπόψη τα νέα δεδομένα της κοινωνικής εξέλιξης, έρχονται και πάλι στο προσκήνιο, διεκδικώντας να παίξουν καθοριστικό ρόλο στο μέλλον της ιστορίας.

Ωστόσο, για να κερδηθεί το νέο «στοίχημα» με την ιστορία, πρέπει να στηρίζεται σε

ορισμένους άξονες και ορισμένες «σταθερές» που θα έχουν ως πυρήνα τα εξής αξιακά και οραματικά στοιχεία:

- βιώσιμη ανάπτυξη και οικολογική ισορροπία
- πλήρη απασχόληση και ανάπτυξη της δημιουργικότητας
- υψηλή παραγωγικότητα, οικονομική και κοινωνική αποδοτικότητα
- κοινωνική δικαιοσύνη στη διανομή πλούτου και εισοδήματος, καθώς και κοινωνική αλληλεγγύη
- κατάργηση εκμετάλλευσης και ενίσχυση της κοινωνικής προστασίας
- αναβάθμιση της δημοκρατίας και της ουσιαστικής συμμετοχής των εργαζομένων στη διεύθυνση των κοινωνικών υποθέσεων
- κοινωνικοποίηση (κοινοκτημοσύνη) των βασικών μέσων παραγωγής
- πνευματική αναγέννηση και πολιτιστική ανάπτυξη
- ισότιμη συνεργασία λαών και χωρών, σεβασμός επιλογών, αμοιβαία ασφάλεια κ.ά.

Δεν είναι βέβαια στους στόχους του παρόντος η αναλυτική παρουσίαση και ερμηνεία όλου του φάσματος των αναγκών στοιχείων της σοσιαλιστικής προοπτικής. Αυτό που κυρίως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε είναι ότι, χωρίς «κοινωνική ιδιοκτησία» στα βασικά μέσα παραγωγής, τη ρύθμιση των «εμπορευματο-χρηματικών σχέσεων» και τη «δημοκρατική συμμετοχή», δεν μπορεί να εξασφαλιστεί «οικονομική αποτελεσματικότητα» και «κοινωνική δικαιοσύνη», απαραίτητα στοιχεία σε οποιοδήποτε εγχείρημα σοσιαλιστικού μετασχηματισμού.

2. Κοινωνική ιδιοκτησία και σοσιαλιστική προοπτική

Γύρω από την έννοια της ιδιοκτησίας διεξάγεται από καιρό μια μεγάλη συζήτηση, που έχει ως σημείο αναφοράς τη σύγχυση που δημιουργεί η ερμηνεία της από την «ορθόδοξη» οικονομική σκέψη (κυρίως νεοκλασική σχολή), ως «σχέσης ανθρώπων προς τα πράγματα», η οποία απορρέει από την υποκειμενική θεωρία της αξίας της «οριακής σχολής» (των «αγοραίων» οικονομολόγων, όπως τους χαρακτήρισε ο Μαρξ)¹. Η συγκεκριμένη σύγχυση επιτείνεται από τη θεσμική (νομική) διατύπωση της ιδιοκτησίας ως σχέσης ανθρώπων προς πράγματα (μέσα παραγωγής, χρεόγραφα, κτίρια, κατοικίες, γη κ.ά.), η οποία δυσκολεύει την κατανόηση και ερμηνεία τόσο της κρατικής ιδιοκτησίας όσο και των άλλων μορφών ιδιοκτησίας (ατομικής, συνεταιριστικής, ομαδικής, «συλλογικής» κ.λπ.) στον καπιταλισμό και σε συνθήκες μετάβασης στο σοσιαλισμό.

Σύμφωνα με τη μαρξιστική προσέγγιση και όχι μόνο, η «ιδιοκτησία», το «κεφάλαιο» και όλες* γενικά οι οικονομικές κατηγορίες, αποτελούν κοινωνικές σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ των ανθρώπων στη διαδικασία παραγωγής, διανομής, ανταλλαγής και κατανάλωσης υλικών και πνευματικών αγαθών. Ειδικότερα, οι «σχέσεις ιδιοκτησίας» προσδιορίζουν τον τρόπο συνένωσης των «μέσων παραγωγής» και «εργατικής δύναμης» και αποτελούν τον πυρήνα των παραγωγικών σχέσεων του δοσμένου τρόπου παραγωγής².

Στην πορεία ανάπτυξης του συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής επέρχονται αλλαγές στις σχέσεις ιδιοκτησίας (για την ακρίβεια, αποκτούν νέες μορφές κίνησης), ενώ η μετάβαση σε άλλο τρόπο παραγωγής συνοδεύεται από ριζική αλλαγή των σχέσεων ιδιοκτησίας, ως απόρροια των αλλαγών που συντελούνται στις σχέσεις μεταξύ τάξεων και κοινωνικών ομάδων της κοινωνίας.

Στην ουσία, οι σχέσεις ιδιοκτησίας από οικονομική άποψη είναι οι «σχέσεις ιδιοποίησης», δηλαδή η δυνατότητα κατοχής, χρησιμοποίησης και διάθεσης των μέσων παραγωγής και των αποτελεσμάτων τους σε όφελος εκείνων που από νομική άποψη έχουν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Στον καπιταλισμό, η ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής προσδιορίζει τον τρόπο διανομής, ανταλλαγής και κατανάλωσης των υλικών και πνευματικών αγαθών. Η υπέρβαση του καπιταλισμού προϋποθέτει και υπέρβαση της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας. Η συγκεκριμένη υπέρβαση συνεπάγεται, όπως τονίζει ο Μαρξ, την αποκατάσταση «της προσωπικής ιδιοκτησίας πάνω στη βάση των επιτετίξεων της κεφαλαιοκρατικής εποχής: της συνεργασίας και της κοινής κατοχής της γης και των μέσων παραγωγής που τα παράγει η εργασία η ίδια»³.

Κατά τον Μαρξ, ο ίδιος ο καπιταλισμός δημιουργεί τους υλικούς όρους υπέρβασης της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας, τόσο με την κρατική όσο και τη «συνλογική» (μετοχική) καπιταλιστική ιδιοκτησία. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει, «σε μια ορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών δυνάμεων και στις ανταποκρινόμενες σε αυτές κοινωνικές μορφές παραγωγής, αναπτύσσονται και διαμορφώνονται με φυσική αναγκαιότητα από έναν τρόπο παραγωγής, ένας καινούργιος τρόπος παραγωγής. [...] Τις κεφαλαιοκρατικές μετοχικές επιχειρήσεις πρέπει να τις βλέπουμε εξίσου όπως και τα εργοστάσια των συνεταιρισμών, σαν μεταβατικές μορφές από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής στο συνεταιριστικό τρόπο, μόνο που στις πρώτες η αντίθεση έχει αρθεί αρνητικά ενώ στα δεύτερα έχει αρθεί θετικά»⁴.

Ειδικότερα όσον αφορά το χαρακτήρα της κρατικής ιδιοκτησίας, αυτός καθορίζεται από το ποιος είναι ο αληθινός κάτοχος, χρήστης και διαχειριστής της. Στον καπιταλισμό, είναι προφανές ότι αληθινοί «ιδιοκτήτες» της κρατικής περιουσίας είναι η «κυρίαρχη τάξη» και ιδιαίτερα η ανώτερη κορυφή της, η «διειθύνουσα ή άρχουσα ελίτ», που κατέχει, διαχειρίζεται και χρησιμοποιεί την κρατική ιδιοκτησία σύμφωνα με τα γενικότερα συμφέροντά της, καθώς και τα ειδικότερα συμφέροντα διαφόρων μερίδων της, πρώτα απ' όλα της «οικονομικής ελίτ». Σε αυτά τα πλαίσια κινούνται οι επιλογές άλλοτε της κρατικοποίησης και άλλοτε της αποκρατικοποίησης. Κατά συνέπεια, το δίλημμα «ιδιωτική» ή «κρατική» ιδιοκτησία είναι σε μεγάλο βαθμό παραπλανητικό, δεδομένου ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές μορφές «καπιταλιστικής ιδιοκτησίας».

Ωστόσο, σε συνθήκες αλλαγής του χαρακτήρα της πολιτικής εξουσίας (δηλαδή δημιουργίας μιας κυβέρνησης των δυνάμεων της «εργασίας και του πολιτισμού»), η κρατική ιδιοκτησία αρχίζει να αποκτάει χαρακτηριστικά «συνλογικής/εθνικοποιημένης» ιδιοκτησίας, που αν «κοινωνικοποιηθεί» στην πράξη (με κατοχή, χρησιμοποίηση και διάθεση των αποτελεσμάτων της «από την κοινωνία σε όφελος της κοινωνίας») μπορεί να μετατραπεί σε αληθινή ιδιοκτησία των πραγματικών δημιουργών του υλικού και πνευματικού πλούτου της κοινωνίας. Άρα σοσιαλισμός σημαίνει αλλαγή των σχέσεων ιδιοκτησίας και ειδικότερα

«κοινωνικοποίηση» (δηλ. κοινοκτημοσύνη) των βασικών μέσων παραγωγής, όχι με τυπικό τρόπο (το πέραςμα στον κρατικό έλεγχο δεν αρκεί), αλλά με αλλαγή στην πράξη των όρων κατοχής, χρησιμοποίησης και ιδιοποίησης των αποτελεσμάτων της, όπως και η ανάπτυξη διαφόρων άλλων μορφών συλλογικής ιδιοκτησίας (συνεταιριστικής, ομαδικής, ιδιοκτησίας των κοινωνικών οργανώσεων κ.ά.). Παράλληλα, διατηρείται για λόγους οικονομικούς και πολιτικούς η ιδιοκτησία των μικρο-εμπορευματοπαραγωγών.

Βασική αιτία της αποτυχίας του εγχειρήματος του «υπαρκτού σοσιαλισμού» ήταν η «αποξένωση» των άμεσων παραγωγών από τη διεύθυνση των υποθέσεων της κοινωνίας, τόσο στη «βάση» (οικονομικές σχέσεις) όσο και στο «εποικοδόμημα» της κοινωνίας (πολιτικές σχέσεις). Ειδικότερα στο πεδίο της οικονομίας, η κρατικοποίηση των πάντων και η ιδιοποίηση των αποτελεσμάτων της κρατικής περιουσίας τυπικά σε όφελος της κοινωνίας, στην πράξη σε όφελος της γραφειοκρατικής κορυφής του συγκεντρωτικού-διοικητικού συστήματος διεύθυνσης, ατόνησε το ενδιαφέρον των εργαζομένων για την αποδοτική αξιοποίηση των μέσων παραγωγής και της εργασίας τους, ενώ, στο πεδίο των πολιτικών σχέσεων, η αφυδάτωση των οργάνων λαϊκής εξουσίας (σοβιέτ) από ουσιαστικές αρμοδιότητες σε όλα τα επίπεδα κρατικής συγκρότησης οδήγησε σε γραφειοκρατικοποίηση και απομάκρυνσή τους από τη διεύθυνση των πολιτικών και κοινωνικών υποθέσεων.

Ωστόσο, στις σημερινές συνθήκες ολοκλήρωσης και αυξανόμενης παγκοσμιοποίησης, το ζήτημα της κοινωνικής ιδιοκτησίας και της σοσιαλιστικής προοπτικής αποκτά νέες διαστάσεις. Νέα ερωτήματα εμφανίζονται για τις διαδικασίες και μορφές υπέρβασης της καπιταλιστικής ιδιοκτησίας. Βέβαια, από άποψη ουσίας, η γενικότερη θεώρηση του ζητήματος δεν αλλάζει. Ωστόσο, από πλευράς πρακτικής υλοποίησης, ο μετασχηματισμός της μεγάλης καπιταλιστικής ιδιοκτησίας σε κοινωνική ιδιοκτησία δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια ή δύο χώρες, αλλά στο σύνολο των χωρών που συμμετέχουν σε διαδικασίες ολοκλήρωσης, γεγονός που φαίνεται δύσκολο από πρώτη ματιά, αλλά ωστόσο αναγκαίο.

Ειδικότερα όσον αφορά την πολυεθνική ιδιοκτησία, η αξιοποίηση των πλεονεκτημάτων της θα πρέπει να γίνεται με όρους αμοιβαίου οφέλους, που δεν θα υπονομεύουν τις διαδικασίες σοσιαλιστικού μετασχηματισμού. Για παράδειγμα, οι συμφωνίες οικονομικής συνεργασίας των πρώην χωρών του «υπαρκτού» με ξένες επιχειρήσεις ή οι συμφωνίες υλοποίησης ξένων άμεσων επενδύσεων που έχει υπογράψει π.χ. η Κίνα με πολυεθνικές εταιρείες⁵, αποτελούν συγκεκριμένες μορφές αξιοποίησης των πλεονεκτημάτων της διεθνούς οικονομικής συνεργασίας.

Ωστόσο, η χαλιναγωγή της δύναμης των πολυεθνικών δεν είναι ζήτημα φραστικών καταγγελιών και ηθικών επικλήσεων. Χρειάζεται περιορισμός και έλεγχος της ασυδοσίας τους σε παγκόσμια κλίμακα, γεγονός που φέρνει στο προσκήνιο την ανάγκη της διεθνούς οικονομικής ρύθμισης. Ωστόσο, το κρίσιμο ζήτημα είναι το περιεχόμενο των ελέγχων και της ρύθμισης και ιδιαίτερα ποιος και πώς θα πραγματοποιηθεί. Π.χ. η ιδέα εφαρμογής «κώδικα συμπεριφοράς» των πολυεθνικών με ευθύνη του ΟΗΕ και η ιδέα επιβολής ενός φόρου στη διεθνή κερδοσκοπική κίνηση κεφαλαίων, καθώς και η προώθηση γενικότερων διεθνών συμφωνιών με στόχο τη δημοκρατική ρύθμιση των διεθνών οικονομικών σχέσεων, αποτελεί στις σημερινές συνθήκες ελάχιστη προϋπόθεση μιας φερέγγυας προοπτικής της «παγκοσμιοποίησης». Επίσης, η εφαρμογή «αντιμονοπωλιακής πολιτικής» (σε εθνικό και διεθνές επίπε-

δο), ενταγμένης στα πλαίσια της δημοκρατικής ρύθμισης των οικονομικών σχέσεων, θα σινέβαλε στον περιορισμό της δύναμης των πολυελαδικών-πολυεθνικών ομίλων.

Όμως, η προώθηση μιας τέτοιας εναλλακτικής πρότασης απαιτεί την αλλαγή των κυρίαρχων πολιτικών επιλογών, καθώς και διαφορετικό συσχετισμό πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο. Ο συγκεκριμένος στόχος με βάση τα σημερινά δεδομένα φαίνεται μη ρεαλιστικός, ωστόσο δεν είναι μη πραγματοποιήσιμος. Τα λόγια του νομπελίστα ειρήνης 1992, Ριγκομπέρτα Μαντσού από τη Γουατεμάλα, δίνουν ίσως ρεαλιστική απάντηση στο ζήτημα: «Αυτό που συνήθως κάθε φορά προκύπτει στην Ιστορία, εξαρτάται όχι τόσο από τη μονοπώληση των όπλων και την οργανωμένη βία της εξουσίας, όσο κυρίως από τη συνείδηση της εποχής μας. Το Πόρτο-Αλέγκρε σήμερα αποτελεί ήδη σταθμό στο μέτρο που κλονίζει οριστικά την έννοια του μονόδρομου της εξουσίας και επιστενδει την ανάδειξη της νέας συνείδησης της εποχής μας»⁶. Ο Μαξ βέβαια το ίδιο πράγμα το είχε πει κάπως διαφορετικά: «Όταν η ιδέα περνάει στις μάξες, μετατρέπεται σε υλική δύναμη».

3. Εμπορευματο-χρηματικές σχέσεις και η ρύθμισή τους

Στα ζητήματα της σοσιαλιστικής προοπτικής, κρίσιμος είναι ο ρόλος των εμπορευματο-χρηματικών σχέσεων (Ε/Χ-Σ), δηλαδή της λεγόμενης «αγοράς» και των παρενεργειών που δημιουργεί η λειτουργία της. Παρότι δεν ενδείκνυται ο χώρος για εκτεταμένες αναλύσεις, θεωρούμε απαραίτητες ορισμένες επισημάνσεις για την καλύτερη προσέγγιση ορισμένων ζητημάτων «οικονομίας-πολιτικής». Ειδικότερα ο όρος «αγορά» δεν κατανοείται με τον ίδιο τρόπο από τις διάφορες σχολές οικονομικής σκέψης. Η κρατούσα σχολή της Κλαδικής Οικονομικής θεωρεί ως «αγορά» τη διαδικασία εξισορρόπησης της προσφοράς και της ζήτησης και καθορισμού της τιμής ενός εμπορεύματος μέσω του ανταγωνισμού. Ωστόσο, αυτό που περιγράφεται ως «αγορά» είναι το φαινόμενο και όχι η ουσία. Από μαρξιστική άποψη, «αγορά» είναι η λειτουργία του νόμου της αξίας (βασικού νόμου της εμπορευματοποιητικής παραγωγής) και του όλου πλέγματος «εμπορευματο-χρηματικών σχέσεων» (τιμές, χρήμα, κέρδος κ.λπ.) που δημιουργεί. Ωστόσο, η «αγορά» και η εμπορευματοποιητική παραγωγή δεν είναι έννοιες ταυτόσημες με τον καπιταλισμό, αλλά αποτελούν μια από τις ιστορικές μορφές ύπαρξής του. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι «αγορά» και Ε/Χ-Σ υπήρχαν και στους προ-καπιταλιστικούς σχηματισμούς, καθώς και στις λεγόμενες «κοινωνίες μετάβασης» από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό. Το περιεχόμενό της, οι λειτουργίες της, οι φορείς της (υποκειμένα) κ.ά., καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από το κοινωνικό σύστημα που κυριαρχεί.

Η «αγορά» στον καπιταλισμό, με την ύπαρξη ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και την ιδιοποίηση απλήρωτης εργασίας (υπεραξίας) από τους κεφαλαιοκράτες, η δράση της και οι Ε/Χ-Σ που σηματοδοτεί, λειτουργούν «στοιχειακά» και εκφράζουν ανταγωνιστικές σχέσεις και αντιθέσεις του συστήματος⁷. Με άλλα λόγια, «αγορά» και Ε/Χ-Σ εκφράζουν στην πραγματικότητα ταξικές σχέσεις (μεταξύ διαφορετικών ομάδων συμφερόντων) και δεν αποτελούν «άδεια δοχεία» τα οποία χρησιμοποιούνται ανάλογα με τις επιθυμίες μας. Σε συνθήκες «κοινωνικής» και «συλλογικής» ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και κατάργησης των συνθηκών εκμετάλλευσης της μισθωτής εργασίας, δημιουργούνται προϊόντο-

θέσεις «σχεδιασμένης αξιοποίησής» τους σε όφελος της κοινωνίας. Με άλλα λόγια, η ύπαρξη των Ε/Χ-Σ και η χρησιμοποίησή τους στην πορεία του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού είναι όχι μόνο αναγκαία, αλλά και δυνατή. Ωστόσο, θα πρέπει κάθε φορά να αντιλαμβανόμαστε σωστά το συγκεκριμένο οικονομικό και κοινωνικό περιεχόμενο που εκφράζουν.

Για παράδειγμα, η «νέα οικονομική πολιτική», η γνωστή ΝΕΠ του Λένιν⁸, συνίστατο, στο οικονομικό πεδίο, από σειρά μέτρων με στόχο την τόνωση της οικονομικής δραστηριότητας, ενώ στο κοινωνικό πεδίο αποτελούσε πολιτική συμμαχία του προλεταριάτου και της φτωχής αγροτιάς της Ρωσίας με στόχο την ενίσχυση της σοβιετικής εξουσίας. Ωστόσο, η μη σωστή κατανόησή της, η άκαιρη εγκατάλειψή της και γενικότερα η υποτίμηση του ρόλου των Ε/Χ-Σ στις χώρες του «υπαρκτού», καθώς και το πέρασμα στο διοικητικό-συγκεντρωτικό μοντέλο διεύθυνσης των οικονομικών διαδικασιών, αποτέλεσαν έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες των αδιεξόδων και της μειωμένης αποτελεσματικότητας των συγκεκριμένων οικονομιών, παρά τη φροντίδα που έδειχναν στο κοινωνικό πεδίο.

Κατά συνέπεια, ενώ το «σχέδιο» ή το «πρόγραμμα» θεωρείται αναγκαίο στοιχείο στον προσδιορισμό των κεντρικών επιλογών και στην εξασφάλιση καλύτερων συνθηκών αποτελεσματικής αξιοποίησης των πόρων και προώθησης βασικών στόχων της κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης, οι Ε/Χ-Σ αποτελούν αναγκαίο συμπληρωματικό εργαλείο ρύθμισης και ελέγχου των οικονομικών διαδικασιών. Ωστόσο, για την αποτελεσματική αξιοποίησή τους και τον περιορισμό των παρενεργειών που δημιουργούν (ανισότητες στην κατανομή του εισοδήματος κ.ά.), θα πρέπει να υποτάσσονται στις επιλογές του «σχεδίου» ή του «προγράμματος». Με άλλα λόγια, η «αγορά» πρέπει να υποτάσσεται στην «κοινωνία» και όχι η κοινωνία στην αγορά. Η συγκεκριμένη αντίληψη υιοθετείται ως ένα βαθμό και από άλλες σχολές οικονομικής σκέψης (π.χ. θεσμική σχολή)⁹. Ωστόσο, οι σχολές αυτές αποσιωπούν το χαρακτήρα της πολιτικής εξουσίας, δηλ. το ποιες κοινωνικές δυνάμεις έχουν τον έλεγχο, καθώς και το χαρακτήρα των επιλογών του «σχεδίου» ή των «προγραμμάτων» ανάπτυξης.

Η ιστορική πείρα έχει δείξει ότι οικονομικά σχέδια και προγράμματα έχουν εφαρμοστεί και εφαρμόζονται στα πλαίσια του καπιταλισμού. Κατά κανόνα όμως στηρίζουν τα συμφέροντα και τις επιλογές ισχυρών μερίδων του μεγάλου κεφαλαίου και μόνο εξ υπολοίπου των εργαζομένων και της κοινωνίας. Η εμπειρία των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών (κυρίως Γαλλίας, Ιταλίας, Ισπανίας κ.ά.), από τη δημιουργία ισχυρού δημόσιου τομέα επιχειρήσεων και εφαρμογής προγραμμάτων ανάπτυξης, είναι πολύ πλούσια, χωρίς ωστόσο να οδήγησε σε αμφισβήτηση ή υπέρβαση του καπιταλιστικού συστήματος. Η αμφισβήτηση και εγκατάλειψη του «κείνσιανού» μοντέλου από το νεοφιλελευθερισμό, παρά την κατάργηση κατακτήσεων για την εργατική τάξη, δεν συνεπάγεται άκριτη υπεράσπιση του και διαιώνιση του καπιταλιστικού συστήματος. Το γόνιμο στοιχείο που κρατάμε είναι η ιδέα της αναγκαιότητας και της δυνατότητας κρατικής ρύθμισης και εφαρμογής «σχεδίου» με όρους που συμφέρουν τις δυνάμεις της εργασίας. Η διαφορά του σοσιαλιστικού σχεδίου βρίσκεται ακριβώς στο χαρακτήρα της πολιτικής εξουσίας (η οποία είναι στον έλεγχο των δυνάμεων της εργασίας), καθώς και στην ύπαρξη κοινωνικής ιδιοκτησίας και ισχυρού δημόσιου τομέα, που λειτουργεί με όρους οικονομικής και κοινωνικής αποδοτικότητας σε όφελος των εργαζομένων και όλης της κοινωνίας. Στην ουσία, το «σχέδιο» και η «κοινωνική ιδιοκτησία» εκφράζουν σε κοινωνικό επίπεδο την ταξική συμμαχία των δυνάμεων της

«εργασίας και του πολιτισμού», που έχουν στον έλεγχό τους τόσο την οικονομική δύναμη όσο και την πολιτική εξουσία.

Ωστόσο, όπως έδειξε η πείρα των χωρών του «υπαρκτού», δεν αρκεί ούτε η κρατική ιδιοκτησία στα βασικά μέσα παραγωγής, ούτε η ύπαρξη κεντρικού οργάνου σχεδιασμού, για την οικοδόμηση της σοσιαλιστικής κοινωνίας. Για την εξασφάλιση αποτελεσματικής διεύθυνσης και αποδοτικής αξιοποίησης της κρατικής ιδιοκτησίας, θα πρέπει η τελειταία να κοινωνικοποιηθεί στην πράξη (με ουσιαστική συμμετοχή των άμεσων παραγωγών στη διεύθυνσή της), ενώ οι επιλογές του σχεδίου και οι διαδικασίες επεξεργασίας και υλοποίησης του θα πρέπει να εξασφαλίζουν ουσιαστική συμμετοχή των εργαζομένων και των κοινωνικών τους φορέων¹⁰. Απώτερη επιδίωξη πρέπει να είναι η κατάργηση της «αποξένωσης» τους από τα μέσα παραγωγής και τον κοινωνικό πλούτο, καθώς και από τη διεύθυνση των υποθέσεων της κοινωνίας, και η υλοποίηση της σοσιαλιστικής αρχής της κατανομής, στον καθέναν ανάλογα με την ποσότητα και ποιότητα της εργασίας του.

Η συζήτηση για τις Ε/Χ-Σ και το σχέδιο φέρνει στο προσκήνιο το γενικότερο ζήτημα του ρόλου του κράτους στην οικονομία. Οι διάφορες σχολές οικονομικής σκέψης (νεοκλασική, αυστριακή, κεννσιανή, νεοφιλελεύθερη, θεσμική, μαρξιστική κ.ά.) έχουν δώσει τις δικές τους ερμηνείες, ενώ σημαντικές διαφορές παρατηρούνται και στα πλαίσια των ίδιων σχολών σκέψης. Από την πλευρά της, η «μαρξιστική παράδοση», διαθέτοντας ένα μεγάλο απόθεμα θεωρητικών επεξεργασιών για τον οικονομικό ρόλο του κράτους, τόσο στον καπιταλισμό όσο και στα καθεστώτα που σηματοδότησαν προσπάθειες «υπέρβασής» του, θεωρεί ότι ο ρόλος του παραμένει κρίσιμος. Ωστόσο, το μεγάλο ζήτημα είναι η κατειρήνηση των επιλογών του. Η αξιοποίηση των οικονομικών μοχλών ρύθμισης, μέσα από τη δημοσιονομική, νομισματική, εισοδηματική, κοινωνική, αναπτυξιακή κ.λπ. πολιτική, μπορεί, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες και όχι a priori, να εξασφαλίσει ομαλότερες συνθήκες αναπαραγωγής (χωρίς κρίσεις, ανεργία, φτώχεια κ.λπ.) και σταθερή άνοδο της κοινωνικής ευημερίας.

Η εμπειρία των οικονομιών «κεντρικού σχεδιασμού» έδειξε ότι η υποτίμηση της αξιοποίησης των οικονομικών μοχλών διεύθυνσης και η αντικατάστασή τους με το διοικητικό-συνγκεντρωτικό μοντέλο διεύθυνσης αποδινάμωσε τους οικονομικούς μηχανισμούς έλεγχου και αποτελεσματικής τοποθέτησης πόρων στην οικονομία, με αντίστοιχες σοβαρές (οικονομικές και κοινωνικές) παρενέργειες, οι οποίες έγιναν έντονα αισθητές στη δεκαετία του '80. Η πολιτική της «περεστρόικα» και οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις που ακολούθησαν¹¹, προσπάθησαν να δώσουν νέα ώθηση, χωρίς όμως επιτυχία, με αποτέλεσμα μια οδυνηρή πορεία επιστροφής στον καπιταλισμό. Ωστόσο, ορισμένες χώρες (Κίνα, Βιετνάμ, Κούβα κ.ά.), μετά την εφαρμογή οικονομικών μεταρρυθμίσεων, παρουσιάζουν σήμερα ενδιαφέρουσες εμπειρίες (με θετικά αλλά και «συζητήσιμα» στοιχεία), η φερεγγυότητα των οποίων (από την άποψη της σοσιαλιστικής προοπτικής) θα δοκιμαστεί στην πορεία του χρόνου, τόσο στο οικονομικό όσο στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο¹².

Οι συγκεκριμένες εμπειρίες και οι νέοι θεωρητικοί προβληματισμοί που αναπτύσσονται στα θέματα της οικονομικής ρύθμισης, σε συνθήκες ολοκλήρωσης και παγκοσμιοποίησης, τα νέα αιτήματα και μορφές αγώνα των παραδοσιακών αλλά και νέων κοινωνικών ζυνημάτων (τύπου «Γένοβας», «Πόρτο-Αλέγκρε» κ.ά.), αποτελούν την κρίσιμη μάζα ιδεών και εμπειριών για τη χάραξη μιας σύγχρονης και φερέγγυας εναλλακτικής οικονομικής

πρότασης της Αριστεράς, σε εθνικό και διεθνικό επίπεδο, έχοντας πάντα ως στρατηγική επιδίωξη το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό των σύγχρονων κοινωνιών.

Σημειώσεις

1. Οι γνωσιολογικές ρίζες των αντιλήψεων «περί ιδιοκτησίας» της νεοκλασικής σχολής βρίσκονται στη θεωρία των «δικαιωμάτων ιδιοκτησίας» και, ειδικότερα, στη θεώρηση της ιδιοκτησίας από τον Hegel «ως ενσάρκωση της προσωπικότητας». Ωστόσο, ενώ για τον Hegel η ιδιοκτησία στο επίπεδο του αφηρημένου δικαιώματος δεν είναι απλώς η σχέση «ατόμου-πράγματος», αλλά η σχέση μεταξύ ατόμων («προσωπικότητων»), δηλαδή σύνολο κοινωνικών σχέσεων με αναφορά τα πράγματα, στη θεώρηση των «δικαιωμάτων ιδιοκτησίας» από τη νεοκλασική και νεοφιλελεύθερη σχολή, η ιδιοκτησία προσεγγίζεται αποκλειστικά ως ανταλλαγή δικαιωμάτων πάνω σε πράγματα, αποχρύπτοντας τη διάσταση της ως κοινωνικής σχέσης. (Για αναλυτικότερη κριτική θεώρηση των σχετικών αντιλήψεων, βλ. Γ. Μπράχος, «Δικαιώματα ιδιοκτησίας σε μετακαπιταλιστικές κοινωνίες», *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, No 13, Φθινόπωρο 1993, σσ. 41-67).

2. Ο Μαρξ, στη *Γερμανική Ιδεολογία*, συνδέει άμεσα τη μορφή ιδιοκτησίας με τον τρόπο παραγωγής και την αναγκαιότητα της ατομικής ιδιοκτησίας σε ορισμένα στάδια. «Στη μικρή βιομηχανία και όλη τη γεωργία, η ιδιοκτησία είναι ως τώρα αναγκαία, συνέπεια των εργαλείων παραγωγής που υπάχθουν. Στη μεγάλη βιομηχανία, η αντίφαση ανάμεσα στα εργαλεία παραγωγής και την ατομική ιδιοκτησία εμφανίζεται για πρώτη φορά και είναι το προϊόν της μεγάλης βιομηχανίας. Επιπλέον, η μεγάλη βιομηχανία πρέπει να αναπτυχθεί πολύ για να δημιουργήσει αυτήν την αντίφαση. Και έτσι μονάχα με τη μεγάλη βιομηχανία γίνεται δυνατή η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας» (*Γερμανική Ιδεολογία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, σ. 99). Η παραπάνω σκέψη του Μαρξ πήρε πιο ολοκληρωμένη μορφή στον τρίτο τόμο του *Κεφάλαιου*, που θα δούμε στη συνέχεια.

3. Κ. Μαρξ, *Κεφάλαιο*, τόμ. Ι, σ. 788, εκδόσεις «Μόρφωση», Αθήνα 1963.

4. Κ. Μαρξ, *Κεφάλαιο*, τόμ. ΙΙΙ, σσ. 555-556, εκδόσεις «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1979.

5. Για αναλυτικότερη αναφορά, σχετικά με τους όρους και τα αποτελέσματα των ξένων επενδύσεων στην Κίνα, βλ. Henley, J., Kirkpatrick, C. and Wilde, G. (1999), "Foreign Investment in China: Recent Trends and Current Policy", *The World Economy*, Vol. 22, No 2.

6. *Ελευθεροτυπία*, 9.2.2002, σ. 18.

7. Η λειτουργία του νόμου της αξίας γίνεται στον καπιταλισμό νόμος της «υπεραξίας», δηλ. νόμος του μέγιστου κέρδους, που αποτελεί τον κύριο σκοπό της καπιταλιστικής παραγωγής. Η δράση του στα πλαίσια του καπιταλισμού έχει ως αποτέλεσμα: α) το στοιχειακό (άνταρχο) τρόπο κατανομής των «παραγωγικών δυνάμεων» (μέσων παραγωγής και εργατικής δύναμης) στους διάφορους κλάδους της οικονομίας και εμφάνισης δυσαναλογιών, οι οποίες προσωρινά επιλύονται κατά την περίοδο των οικονομικών κρίσεων με μεγάλο οικονομικό και κοινωνικό κόστος, β) το στοιχειακό τρόπο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων (καινοτομίες, νέες τεχνολογίες κ.ά.) διαμέσου του ανταγωνισμού, με στόχο τη μείωση του «μέσου κοινωνικά αναγκαίου χρόνου», που καθορίζει την αξία και τελικά την τιμή ενός εμπορεύματος, γ) την ταξική διαφοροποίηση των εμπορευματο-παραγωγών μέσω των ανταγωνισμών (όσοι παράγουν πάνω από τον «κοινωνικά αναγκαίο χρόνο» αρχά ή γρήγορα εκτοπίζονται), ο οποίος οδηγεί βαθμιαία στην κοινωνική πόλωση (συσσώρευση «πλούτου» και «φτώχειας»), και δ) την καλλιέργεια σε επίπεδο κοινωνικής συνείδησης του «ατομικισμού» και της «ταξικής αλαζονείας» από τους κατόχους πλούτου, την καταπίεση των αδυνάτων από τους ισχυρούς, την υποβάθμιση των ανθρώπινων αξιών, την εμπορευματοποίηση κάθε μορφής ανθρωπίνης δραστηριότητας κ.ά.

Η φύση του νόμου της αξίας (υπεραξίας) στον καπιταλισμό δεν αλλάζει κατά τη μετάβασή του στο μονοπωλιακό στάδιο. Αντίθετα, τροποποιείται σε όφελος των μονοπωλιακών/ολιγοπωλιακών επιχειρήσεων (μονοπωλιακό κέρδος), θένοντας τις οικονομικές και κοινωνικές αντιθέσεις του συστήματος. Η κρατική παρέμβαση (ή ρύθμιση) των οικονομικών σχέσεων επιδιώκει να αμβλύνει τις αντιθέσεις και την οξύτητα των κρίσεων, χωρίς ωστόσο να θίγει τις βάσεις του συστήματος, ούτε την κυριαρχία του μονοπωλιακού κεφαλαίου, με αποτέλεσμα την αναταραγή τους. Ο νεοφιλελευθερισμός και η πολιτική απορύθμισης που προσωθεί, εντείνουν τη στοιχειακή δράση του νόμου της υπεραξίας σε παγκόσμια κλίμακα, αναπαράγοντας σε μεγαλύτερο βάθος και έκταση τις ανταγωνιστικές αντιθέσεις του συστήματος σε εθνικό και διεθνικό επίπεδο. Το κίνημα κατά της καπιταλιστικής (νεοφιλελεύθερης) παγκοσμιοποίησης αποτελεί στην ουσία συγκεντρωμένη εκδήλωση των αντιθέσεων που δημιουργεί.

8. Η επεξεργασία της «ΝΕΠ - Νέας Οικονομικής Πολιτικής» (Λένιν, *Απαντα*, τομ. 43, σσ. 333-336) αποτέλεσε σημαντική θεωρητική συνεισφορά σωστής σύνδεσης «οικονομίας-πολιτικής» και λειτουργήσε θετικά στη σταθεροποίηση και ανάπτυξη της τότε σοβιετικής οικονομίας. Ταυτόχρονα, αποτέλεσε και σημαντική θεωρητική παρονομασία για την κατανόηση της σχέσης «πλάνου-αγοράς» από τους διαχειριστές της σοβιετικής εξουσίας. Δυστυχώς, μετά το θάνατο του Λένιν, κυριάρχησαν ασαφείς αντίληψεις «αγορασμών» (συνεχούς επέκτασης των εμπορευμάτων στην οικονομία) και διοικητικές μέθοδοι διεύθυνσης, των οποίων οι αρνητικές συνέπειες φάνηκαν αργότερα δικαιώς αργότερα.

9. Είναι χαρακτηριστικό ότι ένας από τους εκπροσώπους της «νεο-θεσμικής» σχολής, ο J. H. Chang, στο έργο του *The Political Economy of Industrial Policy* (London 1996, Macmillan Press Ltd), επισημαίνει την αναγκαιότητα και τη δυνατότητα ρύθμισης της αγοράς, τονίζοντας χαρακτηριστικά ότι «μικρό κράτος με στρατηγικές παρεμβάσεις στην οικονομία μπορεί να είναι πολύ αποτελεσματικό και ταυτόχρονα να έχει μικρότερο κόστος συντονισμού της οικονομικής δραστηριότητας» (σ. 133). Ωστόσο, δεν αμφισβητεί την οικονομική και πολιτική κυριαρχία του μονοπωλιασμού κεφαλαίου, ούτε τις βάσεις του καπιταλιστικού συστήματος. Επίσης, ο Chang, αναλύοντας την εμπειρία της βιομηχανικής πολιτικής της Ν. Κορέας, επισημαίνει ότι το κράτος, ακολουθώντας το δόγμα «ηγεμονία» επί της αγοράς και όχι κράτος «συμπλήρωμα» της αγοράς, πήρε στα χέρια του τις τεχνολογικές αλλαγές και γνώσεις και δημιούργησε όπου χρειάστηκε κρατικές προσόδους, εξασφαλίζοντας εντυπωσιακά αναπτυξιακά αποτελέσματα. Δηλ., ενώ δεν αμφισβητεί το καπιταλιστικό σύστημα, επισημαίνει ωστόσο τη δυνατότητα και τα πλεονεκτήματα αξιοποίησης των μηχανισμών ρύθμισης της «αγοράς» για την επίτευξη αναπτυξιακών στόχων.

10. Το περιεχόμενο της «οικονομικής συμμετοχής» θα πρέπει να κατανοείται ως δικαίωμα των εργαζομένων στην επιλογή των διοικήσεων, στον έλεγχο της οικονομικής διαχείρισης και στην προστασία των εργασιακών δικαιωμάτων μέσω εκλογής εργασιακών συμβουλίων. Ωστόσο, η διεύθυνση των επιχειρήσεων, οι στόχοι τους και ο τρόπος κατανομής των αποτελεσμάτων τους δεν μπορεί να καθορίζονται αποκλειστικά και μόνο με κριτήριο το συμφέρον της «κολεκτίβας», αλλά και της κοινωνίας συνολικά, διαφορετικά θα προκύπτει για «συνλογικές» επιχειρήσεις που συμπεριφέρονται με όρους «αγοράς» προς την κοινωνία. Όπως παρατηρεί ο Γ. Σταμάτης, «τα εργοστασιακά συμβούλια εργατών μπορούν τότε μόνο να παίζουν το ρόλο που σιγήτως τους αποδίδεται, όταν η κοινωνικοποίηση της παραγωγής σε κοινωνικά επιτεδο δεν συντελείται πλέον σε ιδιωτική ή οιονει ιδιωτική βάση, αλλά αποτελεί, όπως και η διεύθυνση των επιχειρήσεων από τους ίδιους τους εργαζομένους, συνειδητή πράξη της κοινωνίας ή των αντίστοιχων οργάνων της» («Οι λειτουργίες του οικονομικού προγράμματος και της αγοράς στις σοσιαλιστικές οικονομίες», *Τετάρτη Πολιτικής Οικονομίας*, No 3, σ. 22).

11. Για αναλυτικότερη αναφορά των μεταρρυθμίσεων της «περεστρόικα», βλ., σχετικά, Μ. Γουρμπάτοφ, *Πολιτική της ΚΕ του ΚΚΣΕ στο 27ο Συνέδριο* (25 Φεβράριος 1986), Αθήνα 1986, εκδ. Πρακτορείο Τύπου «Νόρσκι». Επίσης, *Στην πορεία της Περεστρόικα*, Εισηγήσεις - Ομιλίες αντιπροσώπων - Αποφάσεις της 19ης Συνδιάσκεψης του ΚΚΣΕ (28 Ιουνίου - 1 Ιουλίου 1988), Αθήνα 1988, εκδ. Σύγχρονη Εποχή. Επίσης, Γ. Ρουσής, *Σοσιαλισμός και περεστρόικα*, Αθήνα 1988, Μελέτες ΚΜΕ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, κ.ά.

12. Το ρεύμα ιδεών του λεγόμενου «σοσιαλισμού της αγοράς» δεν είναι ενιαίο, αλλά καλύπτει ολόκληρο φάσμα απόψεων, που κινούνται μεταξύ «διαχειριστικής λογικής» του συστήματος και ριζοσπαστικής «υπέρφρασης» του. Ειδικότερα στο θέμα της σχέσης «αγοράς» και «σχεδίου», υπάρχει από παλιά συζήτηση μεταξύ Ο. Lange και F. Hayek, όπου ο πρώτος θεωρούσε ότι ο «σχεδιασμός» μπορεί να πετύχει καλύτερο σύστημα τιμών από την «αγορά» μέσω ενός «γραφείου κεντρικού σχεδιασμού», ενώ ο δεύτερος το αμφισβητούσε. (Για αναλυτικότερη παρουσίαση της σχετικής συζήτησης, βλ. Roemer, *Ενα μέλλον για το σοσιαλισμό*, Αθήνα, εκδ. Στάχυ, 1995, σσ. 41-50). Παρότι οι συζητήσεις στα πλαίσια του συγκεκριμένου ρεύματος συνεχίστηκαν τη μεταπολεμική περίοδο, απέκτησαν νέα ένταση στη δεκαετία του '90, μετά τις εξελίξεις στις χώρες του «επαρκούς σοσιαλισμού».

Ειδικότερα, στο πεδίο των εμπειριών, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις στην Κίνα, στο Βιετνάμ, στο Λάος, στην Κούβα, οι οποίες οδήγησαν τις παραπάνω οικονομίες από τον «κεντρικό σχεδιασμό» σε μια εκδοχή «σοσιαλισμού αγοράς». Αξίζει να σημειωθεί ότι το σημερινό μοντέλο διαχείρισης έχει πολλές ομοιότητες με το πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο της «ΝΕΠ - Νέας Οικονομικής Πολιτικής» στο διάστημα 1921-'28. Οι επιτυχίες των μεταρρυθμίσεων δίνουν ως ένα βαθμό απάντηση και στο ερώτημα, κατά πόσο η κατάληξη της «περεστρόικα» (επιστροφή στον καπιταλισμό) ήταν αναπόφευκτη ή μπορούσε να έχει άλλη πορεία, εάν οι «οικονομικές» και «πολιτικές» μεταρρυθμίσεις δεν πραγματοποιούνταν ταυτόχρονα και υπήρχε μεγαλύτερη σαφήνεια και συνοχή στόχων και μηχανισμών στήριξης. (Για αναλυτικότερη εξέταση των μεταρρυθμίσεων στις παραπάνω χώρες, βλ. το συλλογικό έργο, *The Role of the State in Economic Change*, 1995, Clarendon Press, Oxford. Ειδικότερα για τις μεταρρυθμίσεις στην Κίνα, βλ. P. Nolan, *Politics, Planning, and the Transition from Stalinism: the Case of China*, για το Βιετνάμ-Λάος, βλ. Van B. Arkadie, *The State and Economic Reform in Vietnam and The Lao PDR*, για την πρώην ΕΣΣΔ και τις χώρες της Αν. Ευρώπης, βλ. M. Ellman, *The State under State Socialism and Post-Socialism*, κ.ά.).

Δημοσθένης Κοκκινίδης, Επιτύμβιο με φύλλα δάφνης, 1964